

Дејан Вукићевић

Народна библиотека Србије, Београд

ВАРИЈАНТЕ С АСПЕКТА СТАРИХ КЊИГА¹

Сажетак

У раду се најпре констатује да постоји недостатак теоријске литературе која се бавила овом темом, те се потом чини покушај дефинисања појма *варијанта* питањем – *које су то карактеристике на основу којих ће се примерак једног издања сматрати варијантом?* Рад је илустрован конкретним примерима из каталожке праксе, пре свега ослањањем на стару штампану књигу 19. века.

Кључне речи: варијанте, издање, стара књига, каталожки опис

1 Рад се бави пре свега новијом штампаном књигом, прецизније речено, примери су углавном из 19. века јер је аутор водитељ Фонда старих, ретких и минијатурних књига у Народној библиотеци Србије, у којем се налазе српске књиге објављене после 1638. године и стране старе књиге после 1500. године. Варијанте су појава од самог почетка штампарства помичним словима, али како је аутор у свакодневном контакту са старим српским књигама из 18. и 19. века, као и са старим страним књигама углавном из 16. и 17. века, примери су из ових периода.

У каталошкој пракси, на обради старе и ретке библиотечке грађе један од основних феномена је варијантност примерака. У време „праисторије“ штампе, на самим почецима, а заправо као прелаз између рукописне и штампане, стоји ксилографска књига, у техници тзв. блок-штампе. Тада, до варијаната готово да није могло да дође јер се отискивала читава страница у комаду. Појавом помичних редова, односно слова, варијанте су постале могуће и, могло би се рећи, честе. Некада до њих долази због кориговања слога којим би штампари исправили грешке уочене на огледним примерцима, каткада су исправке рађене на захтев самог аутора, дешавале су се и непредвиђене грешке случајног растурања слога, а у неким случајевима и због наредби цензора.

Пре него што започнемо било какву расправу на тему варијаната морамо се сагласити са ставом које су изнеле ауторке Катица Шкорић и Душица Грбић још 1997. године, с напоменом да се мало тога у међувремену променило, да „у постојећој литератури нема јасних и прецизних података о варијантама једног издања.“² Овде се мисли на теоретску литературу, дакле ону која би дефинисала шта се подразумева под речју *варијанта*, где су границе између различитог издања и варијанте, како третирати уникатну варијанту (само један примерак који се разликује од целог тиража) и део тиража који се разликује од остатка.

Ваља се, пре свега, позабавити лексикографским одређењем ових термина. Данас се издање дефинише, помало нејасно, као „сви примерци који имају истоветне спољашње и унутрашње одлике“³. Нешто боља је једна старија дефиниција: „Издање је и укупан број примерака штампаних с истог слога или исте матрице, без обзира у колико наврата.“⁴ У овој дефиницији није јасно шта се подразумева под тим „без обзира у колико наврата“, јер би то требало да значи да би се сва издања из више година подвела под једно, али је значајно помињање синтагми „с истог слога“ или „исте матрице“.

Дефиниција из *Мале југословенске енциклопедије библиотекарства* као да је презета из додатка с тумачењима стручних израза *Правилника и приручника за израду абecedних каталога* чувеног југословенског библиотекарског стручњака Еве Вероне, у одредници о *варијанти*: „Укупан број свих примјерака који су отиснути од истог слога или израђени од исте матрице, без обзира на то је ли тискање или умножавање извршено одједном или у неколико пута.“ Међутим, оно ново што доноси Верона је наставак дефиниције: „Примјерци истог отиска међу којима постоје ситне типографске или правописне раз-

2 Душица Грбић и Катица Шкорић, „О проблему варијаната старих штампаних ћириличких књига“, *Сусрети библиографа* '96 (1997): 258.

3 Александра Вранеш и Љиљана Марковић, *Од рукописа до библиотеке – појмовник* (Београд: Филолошки факултет, 2008), 148.

4 Vladimir Jokanović, Emil Popović i Miloš Stojanović, *Mala jugoslovenska enciklopedija bibliotekarstva* (Београд: Nova knjiga, 1988), 113.

лике називају се варијанте.”⁵ Ако изузмемо типографске разлике учињене омашком, правописне разлике могли бисмо заправо подвести под типографске јер је приликом исправљања правописних грешака морало доћи и до промене слога.

Кад је у питању дефиниција *варијанте*, на истом трагу је и приручник *Од рукописа до библиотеке* Александре Вранеш и Љиљане Марковић. Њихова дефиниција се у првом делу односи на варијанту у ширем смислу речи, најчешће кад је у питању народно усмено стваралаштво, где је постојање већег броја варијаната врло честа појава: „Рукописно или штампано дело које је претрпело измене у односу на изворни примерак, било да их је унео преписивач (у средњовековном културном наслеђу), певач (у народном стваралаштву), или сам аутор. Варијантно издање може настати и као последица уношења исправки и промене слога током штампања.”⁶ За нашу тему много је важнији други део дефиниције који, понављајући раније лексиконе, помиње „исправке” и „промене слога”.

Стандард по коме се углавном обавља каталожка обрада старе и ретке библиотечке грађе, ISBD(A), овако дефинише *издање*: „Сви примјерци публикације произведени из истог изворног уноса. Код старих омеђених публикација, сви примјерци отиснути из истог слога, без обзира на промјене настале тијekom тискања.”⁷ Претпоставља се да би промене настале током штампања могле бити оне поменуте непредвиђене грешке као што је нехотично растурање слога и сл. Стандард даље даје и дефиницију *отиска* (што би на српском језику заправо био *тираж*): „Сви примјерци једног издања произведени одједанпут или једним поступком” и *новог отиска* (што би требало да значи *новог* или *доштампаног тиража*): „Они примјерци неког отиска који чине планирану издавачку јединицу, а који се разликују од осталих примјерака тог отиска у једној или више појединости (нпр. новој насловној страни или колофону који тачно идентифицирају примјерак као посебну јединицу).”⁸ Осим ових појмова стандард даје дефиниције и *варијанте* и *тискарске варијанте* (*штампарска варијанта* или како то неки зову – *стање*): „Опис примјерка који показује библиографски значајну разлику од једног или више примјерака истог издања”, и: „Измјена у публикацији која је разликује од других примјерака истог или новог отиска, а коју накладник не обзнањује као посебан издавачки захват.”⁹

5 EvaVerona, Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. 1 dio (Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1986), 380.

6 Вранеш и Марковић, *Од рукописа до библиотеке* – појмовник, 107.

7 ISBD(A): Međunarodni standardni bibliografski opis starih omeđenih publikacija (antikvarnih) (Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1995), 5.

8 ISBD(A), 7 i 6.

9 ISBD(A), 10 i 9.

Расправљајући на ову тему Тинка Катић, једна од ретких који су се значајније бавили овом темом, наводи дефиницију тзв. *идеалног примерка* Фредсона Баурера из средине прошлог века: „Идеални примјерак настао је намјером произвођача – накладника и/или тискара и представља књигу у оном стању у којем га је замислио, обликовао и произвео њен произвођач и у којем је напустила тискарску радионицу. Идеално стање односи се на материјални облик књиге – редослијед унутар свежњића и цјеловитост листова, укључујући празне листове, уметнуте и поништене листове, али, исто тако, рачуна и на могуће текстуалне и тискарске погрешке које су промакле накладнику/тискару.”¹⁰ На крају расправе на тему *издања, тиража и варијанте*, и Баурер и Гаскел закључују да *отисак* треба изједначити с *издањем* или *новим отиском* из простог разлога што у првим вековима модерног штампарства помичним словима није било практично чувати слог одређених наслова, те га касније употребљавати, чак ни у случајевима када су та иста издања била посве сигурно комерцијална и могла се предвидљиво вишекратно штампати, односно објављивати. Иста слова морала су бити употребљена одмах по завршетку штампања неког издања за ново издање.

Нас, међутим, овде највише занимају *варијанте*. Као што смо већ напоменули, ISBD стандард дефинише *нови отисак* као део тиража, односно оне примерке који се разликују од осталих примерака тог тиража, па наводи као пример нову насловну страну или нов колофон. Овде није сасвим јасно на коју врсту разлика се мисли. Уколико се мисли на такве разлике као што су други издавач, или други штампар, или различита година издавања, ваљало би то рачунати као сасвим ново издање, без обзира да ли је коришћен исти слог за читав књижни блок који следи. Уколико се, међутим, ради о ситним изменама, као што је тачка уместо зареза, или не/постојање неког знака на насловној страни / колофону, или придодат читав ред (обично у виду неке сентенце, рецимо) и сл., радило би се о варијантама истог издања.

У каталожкој пракси проблем варијаната решаван је на различите начине. Душица Грбић, Ксенија Минчић Обрадовић и Катица Шкорић у каталожкој обради ћириличних штампаних књига од 15. до 17. века Библиотеке Матице српске проблем су, као и многи други раније, решавале тако што су блок напомена у којима су бележиле типографске разлике назвале *Особеност примерка*. У њега су сврставале напомене које се односе на: разлику у боји одштампаног текста или илустрација; изостанак одређених слова или илустрација; разлику детаља украса на илустрацијама; изостанак сигнатура свешчица; грешке у пагинацији итд. „Највећи број уочених разлика су последица грешака насталих у току штампања или су у питању интервенције

10 Tinka Katić, *Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija* (Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007), 42. О терминолошком разграничавању и дефиницијама ових појмова погледати више тамо.

штампара које су на неким примерцима рађене да би се примећене грешке отклониле”¹¹, објашњавају ауторке у једном чланку.

Георгије Михаиловић, чувени српски библиограф, наводи у својој *Српској библиографији XVIII века* да су на том месту „изложене варијанте наших књига XVIII века као и разна издања означена истом годином”, и напомиње: „Ни варијанте а ни оваква издања нису изложена у потпуности. За такав посао потребно је имати већи број примерака исте књиге од оног који је мени био приступачан.”¹² Михаиловић описно наводи разлике у варијантама, као на пример, у случају Захарије Орфелина: „У букварима се обично налазе 4 штампарске грешке, које је Орфелин исправио у Славено-сербском Магазину. Међутим, има један примерак Буквара без прве грешке на страни 53 ... Орфелин, налазећи се тада у Венецији, могао је да у мањем броју примерака исправи прву грешку.”¹³

Мирјана Брковић, још један познати и поуздани каталогизатор старих књига, бавећи се описом старих српских књига 18. века у поље издања уводи новину додајући у угластој загради и варијанту издања, објашњавајући то специфичношћу књига овог века. Дилему око тога шта третирали варијантом, разрешава на следећи начин: „Као варијанте третирали су се само оне публикације код којих је текст на одређеном месту поново слаган и отискиван. Публикације у којима су измењени само графички украси, а сам текст није мењан, нити поново слаган у штампарији, нису третиране као варијанте.”¹⁴ Ауторка, дакле, у одређивању појма варијанте разграничење прави у односу на текстуални садржај, тј. текстуални садржај претпоставља графичком, односно илустративном.

*

Како је већ на почетку речено, феномен варијаната јавља се још од првих штампаних књига техником помичних слова и до сада је у библиографској и каталожској пракси решаван на различите начине. Ево како проблем варијаната изгледа конкретно у пракси. Збирка песама *Смиљан и Ковиљка* Ивана Дежмана заправо и није стара књига према критеријумима за стару и ретку

11 Грбић и Шкорић. О проблему варијаната старих штампаних ћириличких књига, 259. И даље: „Да би се избегла неслагања у разликовању и разврставању примерака потребно је пажљивим поређењем открити све појединости које издвајају одређени примерак једне књиге од другог и утврдити које су то од постојећих разлика релевантне за утврђивање варијанте издања.”, 258.

12 Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века* (Београд: Народна библиотека Србије, 1964), XX.

13 Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 86.

14 И даље: „Број варијанте је дат у складу са *Српском библиографијом XVIII века* Георгија Михаиловића и са коришћеном литературом, а уколико су поређењем откривени нови подаци о варијантама детаљно су пописане карактеристике варијанти.” Мирјана Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске* (Нови Сад: Матица српска, 1996), XXIII.

библиотечку грађу, али пример је врло индикативан и специфичан из више разлога. Наиме, у питању је вишесмислена варијантност. Корице сва три примерка израђене су у различитим бојама – светлоплавој, светлосмеђој и у боји теракоте, што је врло чест случај на књигама из 19. века. Чини се да та специфичност није довољна како бисмо ове примерке третирали као различита издања, па чак ни као различите варијанте.¹⁵ Међутим, иако је књижни блок идентичан, оно што трећи случај одваја од прва два је различита година издавања на корици (1867, на прва два 1866), различито илустроване корице, наслов и на хрбату и, коначно, различит штампар потписан на задњој корици, тако да недвосмислено можемо утврдити да је трећи примерак варијанта у односу на прва два. Ваља напоменути да када кажемо да је књижни блок идентичан, то значи да је на сва три примерка на насловној страни година издавања иста, 1866. Све ово нам говори да је књижни блок био заиста и одштампан те 1866, а да је ново издање објављено код новог штампара који је одштампао и нове корице.

15 Аутору није познат разлог оваквог начина штампања, могао би бити недостатак одређене врсте материјала, а могла би бити и, напросто, жеља за разноликошћу.

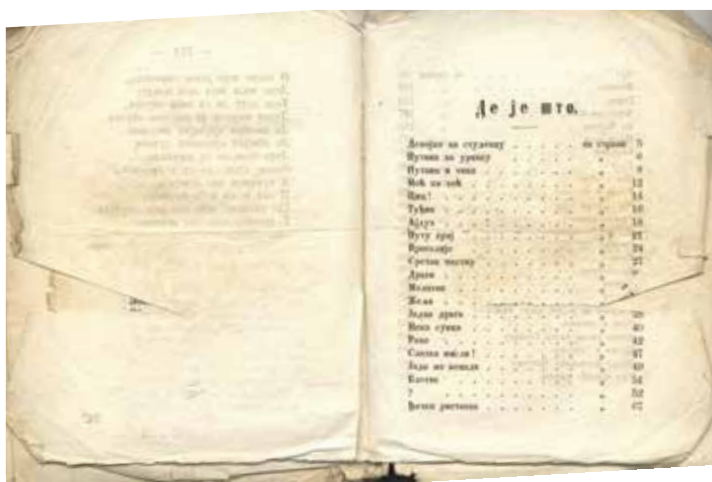
Случај с измењеном насловном страном а идентичним књижним блоком је и књига Аугера Гислена Бузбека из 1620. Наслов прве варијанте гласи *D. legationis Turc.*, а друге *Legationis Turc.*, док се текст: *In quibus Mores, et res à Turcis per septennium gestae explicantur* у другој налази иза наслова, а у првој иза текста *Ferd. I. Imp. Rom.* Богата илустрација идентична је у обе варијанте.

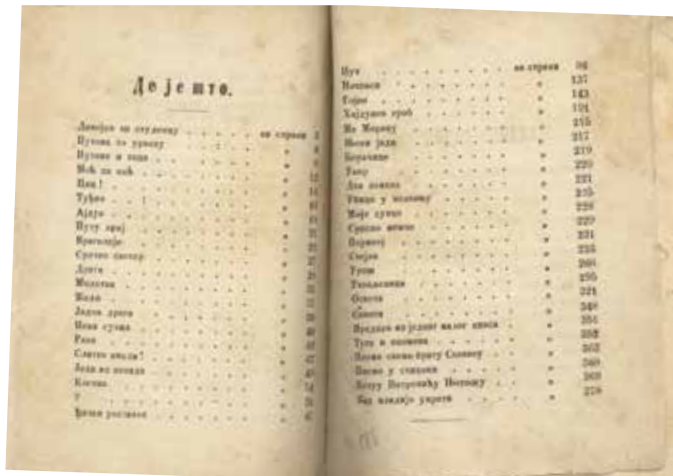
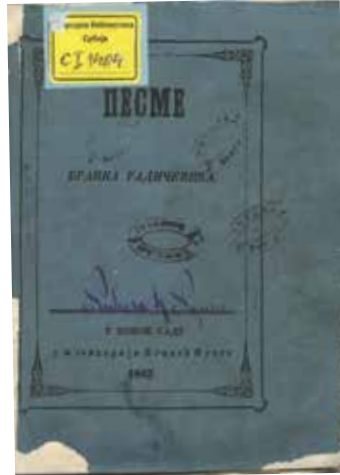

Лажни цар Шћепан Мали Петра II Петровића Његоша из 1851. типичан је пример варијантности искључиво насловне стране. Слог је морао бити мењан због убацивања (или избацивања) речи *пјесмотворје*.

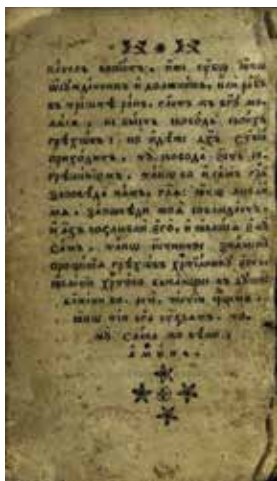
Пример *Песма* Бранка Радичевића из 1867. интересантан је јер се ради о минималним променама слога, код истог штампара и исте године, али у питању су различита издања. Први пример на предњој корици и насловној страни има ознаку тома I коју други нема; украси на илустрацијама предњих корица се разликују; наслов првог примера је спациониран; име аутора у другом случају је штампано курзивом; име аутора је на насловној страни мањим фонтом него у другом примеру; ознаке табака у првом примерку само су бројчане, док у другом сем броја носе и наслов дела и аутора. Осим ових и многих других ситних разлика, садржај у првом примеру почиње на [373.] а у другом на [372.] страни. Због свега наведеног, овај случај сматраћемо различитим издањима, а не варијантама.

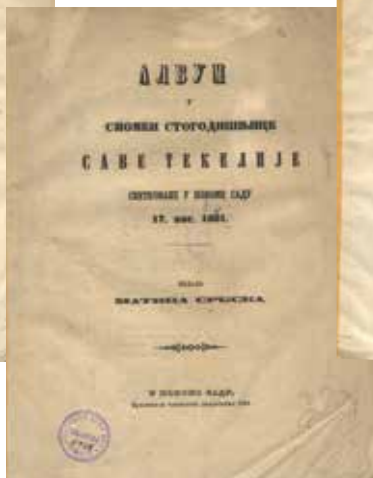

Пример с минималним графичким разликама је кијевски *Молитвослов* из 1753. године. Иако се већ на овој страни може видети да постоје ситне типографске разлике и у самом тексту, најочљивија је она на самом крају, у илустрацији: у првом примеру звезде су петокраке а крст се налази у кругу.¹⁶

¹⁶ Скен првог примерка добијен љубазношћу колегиница Одељења старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске.

Занимљив је и случај књиге *Албум у спомен стогодишњице Саве Текелије* из 1861. Трећи пример је варијантни због штампарске грешке, реч *књигопечатња* одштампана је као *књопечатња*, па је очигледно грешка исправљена у наставку штампања. Међутим, и у другој варијанти дошло је до типографског померања па се у речи *брзотиском* створио размак, те је одштампано *брзоти* *ском*. Ову варијантност смо приликом каталожке обраде занемарили, за разлику од претходне где је очигледно дошло до кориговања текста, односно типографских елемената, па смо је сматрали случајем варијанте.

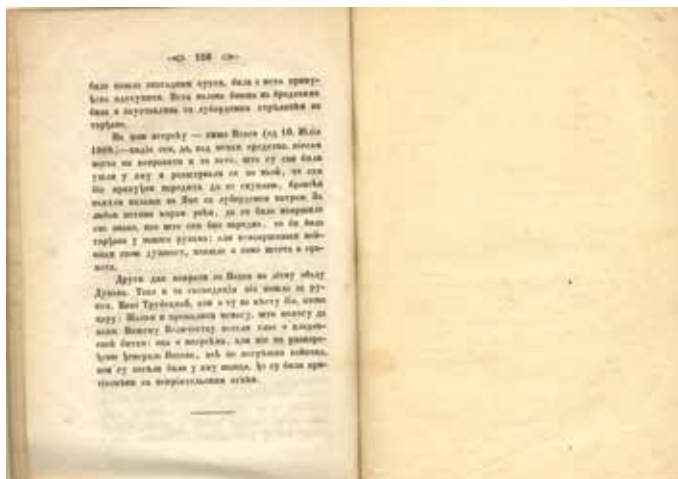
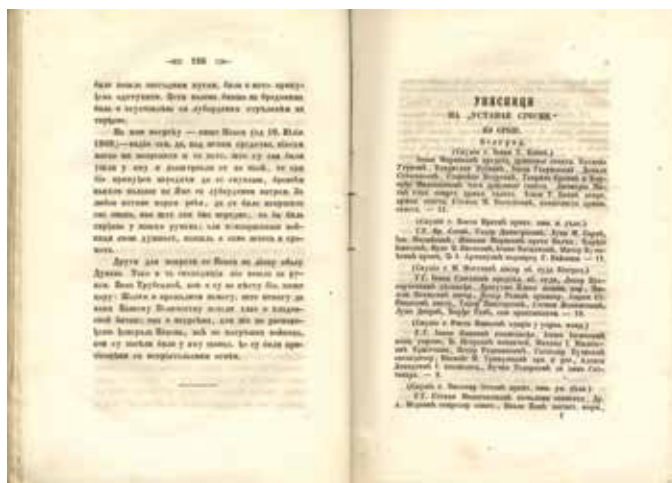

Није редак случај објављивања књиге без неког дела, увода, предговора, поговора, додатка, списка пренумераната, пописа грешака и сл. Књига *Србскии споменици*, том 1 из 1840. има варијанте са и без *Предговора*. Поређењем с каталогом старих српских књига Библиотеке Матице српске могло би се закључити да постоји само варијанта с *Предговором*, међутим Народна библиотека Србије поседује четири примерка са и четири примерка без *Предговора*, тако да су вероватно из неког разлога одштампане обе варијанте.¹⁷

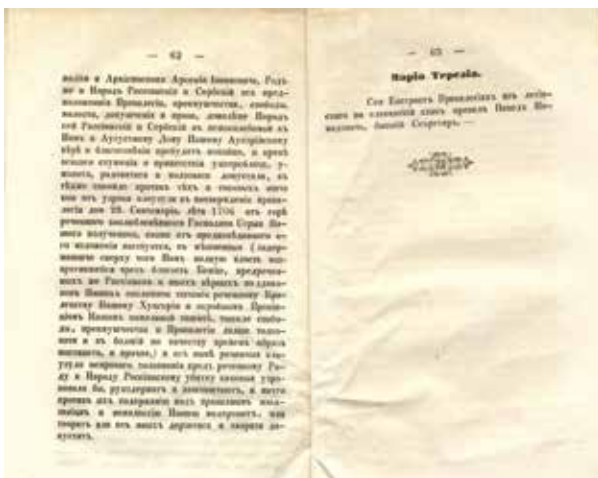

17 Пагинација *Предговора* је урађена издвојено, римским бројевима, а нумерације табака главног текста се подударују.

Још чешћи је пример варијаната са и без списка пренумераната, као што је овај с књигом *Устанак србски од 1806–1810 године* од Николаја Фјодоровича Дубровина из 1866. године.

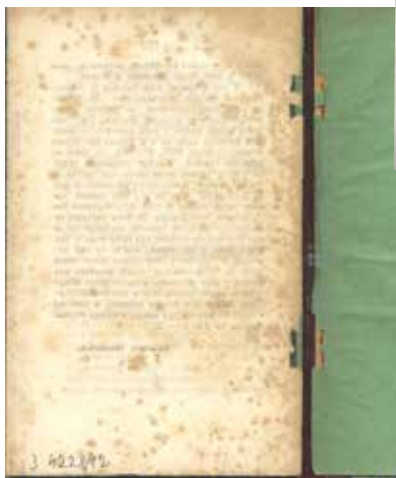

Ако бисмо за овај тип случаја и могли да помислимо да је могло доћи до одстрањивања дела публикације из било ког разлога, те уметања странице (или страница) – на горњем примеру је упадљиво различита боја хартије непагиниране у односу на последњу пагинирану страну – следећи пример не даје никакву шансу сумњи у тако нешто. Наиме, списак пренумераната почиње на последњој страни одштампаног текста:

Први пример завршава се последњом, 63. пагинираном страном, док се други простире до 72. (после које је прилепљено осам непагинираних страна сасвим другачијег слога, што наводи на помисао да су истргнуте из неке друге књиге). Због свега наведеног, имали бисмо право да ова два случаја третирамо различитим издањима, а не варијантама.

Пример варијаната са и без пописа штампарских грешака, Србство Јоксима Новића Оточанина из 1855:

Добар пример варијаната до којих је дошло из цензорских разлога је књига Данила Медаковића *Повѣстница србског народа од најстариј времена до године 1850. Књига I*. Због реченице: *Највећи поглавари цркве чинили су са вѣром Христанском лота и гадна злоупотребљена, која је претворена у: И поглавари неки цркве чинили су са вѣром Христанском доста велика злоупотребљена, морало је доћи до вишеструке промене слога која је уочљива на приказаним страницама.*¹⁸

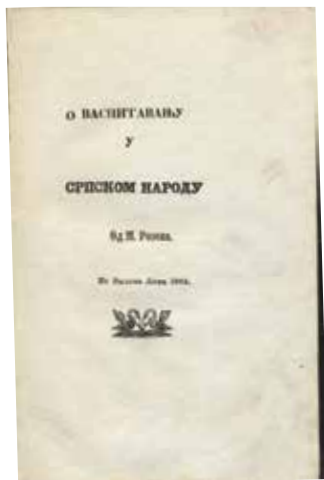
Према критеријуму да се варијантом не сматрају дела која се разликују само у илустрацијама, следећи случај би био такав. *Песма... Петра Петровића Сре-*

18 И у претходној реченици реч *грдна* замењена је речју *чудна*.

моподлужанина има варијанту од 24 cm и без спољашњег украсног оквира и варијанту од 28 cm и са оквиром на насловној страни. Слог је, чини се, потпуно идентичан, па се поређењем унутрашњих маргина лако може утврдити да се ради о свесно рађеним варијантама.

Пример с потпуно различитом насловном страном је књига Михаила Розена *О васпитавању у српском народу* из 1864. Прва варијанта има праву насловну страну, с насловом, аутором, податком одакле је текст преузет и илустрацијом, док друга садржи само наслов и то урађен златотиском. Због печата Дворске библиотеке може се претпоставити да је други примерак посебно рађен златотиском због поклонопримца, али како у фонду Народне библиотеке Србије постоји само по један примерак, то се не може поуздано тврдити.

Још један пример са златотиском је парадигматичан. *Тужне сузе...* Јулијана Чокора из 1855. У питању је трострука варијанта: а. са златотиском на насловној страни и у самом тексту, б. са златотиском само на насловној страни и в. без златотиска.

Пример *Прокламације* Александра Карађорђевића из 1842. показује малу али битну разлику у штампи, у првој варијанти није одштампано име кнеза, а у другој јесте, с додатком *с. р.* Такође, постоји и мање видљива разлика у слогу, прва варијанта је штампана с незнатно мањим проредом (уколико је фонт остао исти, а чини се да је тако). Логично је претпоставити да је прва варијанта урађена као документ јер је с кнежевим потписом, а да је друга умножена за народ, као обавештење. Овоме у прилог иде и то што је примерак друге варијанте каширан на картону.

На самом крају, могли бисмо закључити да је веома често танка граница између варијанте и издања, те да би заправо, ради јаснијег увида требало разматрати сваки случај за себе и упоређивати с примерцима из других библиотека. Уколико је дошло до значајне промене слога, ваљало би их третирати као различита издања, а уколико се ради о исправљању грешака током штампања, сматрати их варијантом. Када су у питању графичке промене, третирати их као и садржинске, дакле сматрати варијантом. У сваком случају варијанте треба, у каталожском смислу, обрађивати засебно, као и издања, с одговарајућим сигнатурним смештајем, по могућству чувати једну поред друге.

Литература

Bowers, Fredson. Principles of bibliographical description. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1949.

Брковић, Мирјана. Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске. Нови Сад: Матица српска, 1996.

Verona, Eva. Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. 1 dio. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1986.

Gaskell, Philip. A new introduction to bibliography. Oxford: University Press, 1974.

Грбић, Душица, Катица Шкорић. „О проблему варијаната старих штампаних ћириличких књига”. У Сусрети библиографа ‘96, 258–261. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натопшевић”, 1997.

Грбић, Душица, Ксенија Минчић Обрадовић, Катица Шкорић. Ћирилицом штапане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1994.

Грозданић, Миле. Пут до књиге. Београд: Публикум, 2007.

Зернова, А. С. „Методика описания старопечатных книг кирилловской печати”. У Работа с редкими и ценными изданиями: сборник статей и инструктивных материалов, 17–96. Москва: Государственная библиотека имени В. И. Ленина, 1973.

Иванић, Душан. Основи текстологије. Београд: Народна књига – Алфа, 2001.

ISBD(A) : Međunarodni standardni bibliografski opis starih omeđenih publikacija (antikvarnih). Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1995.

Каталог књига на језицима југословенских народа: 1519–1867. Београд: Народна библиотека Србије, 1973.

Katić, Tinka. Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007.

McKerrow, Ronald B. An introduction to bibliography for literary students. Oxford: At the Clarendon Press, 1951.

Михаиловић, Георгије. Српска библиографија XVIII века. Београд: Народна библиотека Србије, 1964.

Tanselle, G. Thomas. „The concept of ideal copy”. Studies in bibliography, 33 (1980): 18–53.

Summary

The paper primarily deals with the lack of literature regarding the subject. An attempt was made to define the meaning of term variation by asking questions: what are the characteristics of the edition we consider a variant, whether to give priority to printed copy or printed content? The author will suggest one of the solutions, and the paper will be illustrated by concrete examples of cataloging practice.

Keywords: variants, edition, old books, catalog description